

ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ МОРФОЛОГІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Цоуфал Л. С. Лінгвістичні засади навчання морфології в загальноосвітній школі.

У статті з'ясовано лінгвістичні засади навчання морфології в загальноосвітній школі, охарактеризовано основні поняття граматичної теорії шкільного курсу української мови.

Ключові слова: морфологія, частини мови, граматичне значення, граматична категорія.

Цоуфал Л. С. Лингвистические основы обучения морфологии в общеобразовательной школе.

В статье раскрыты лингвистические основы обучения морфологии в общеобразовательной школе, охарактеризованы основные понятия грамматической теории школьного курса украинского языка.

Ключевые слова: морфология, части речи, грамматическое значение, грамматическая категория.

Tsoufal L. S. Linguistic principles of morphology studying at secondary comprehensive schools.

The article deals with linguistic principles of morphology studying at secondary comprehensive school. The author describes the principle meanings of grammar theory in the Ukrainian language school course.

Key words: morphology, parts of speech, grammatical meaning, grammatical category.

Основою шкільного курсу української мови в загальноосвітній школі є мовознавство – система знань про мову, її функції, структуру, основні одиниці та правила використання їх у мовленнєвій діяльності. Система мови як діалектична єдність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів має розгалужену структуру, оскільки складається з часткових систем, які називаються рівнями, або ярусами. У лінгвістичній науці дослідники розрізняють основні (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний) і проміжні (морфонологічний, словотвірний, фразеологічний) рівні, які поєднуються

між собою тісними зв'язками. Кожен рівень охоплює сукупність відносно однорідних одиниць: фонологічний – фонем, морфологічний – морфем, лексико-семантичний – лексем, синтаксичний – речень.

У внутрішній системі мови наявні певні відношення між елементами: парадигматичні (ґрунтуються на подібності й відмінностях мовних одиниць), синтагматичні (здатність мовних одиниць поєднуватись) та ієрархічні (відношення простіших одиниць до складніших, здатність одиниць різних рівнів поєднуватись). Як зазначає А. Грищенко, «фонемі і слова – це ще не мова, за допомогою якої можна обмінюватися думками, передавати відповідну інформацію. У мовному спілкуванні поведінка слів визначається обов'язковими правилами, закономірностями видозміни їх внутрішньої структури і сполучуваності в межах комунікативних одиниць – різнотипних речень. Саме в цих правилах, закономірностях і втілюються граматичні особливості мови» [7, с. 229]. Ці положення лінгвістичної науки покладено в основу методичної системи навчання мови в загальноосвітній школі. Вивчення граматики має особливо важливе значення, оскільки сприяє формуванню мовленнєвих умінь і навичок, необхідних кожній людині для повноцінного життя, професійної самореалізації, творчого самовиявлення. Граматичну будову мови складають її морфологічна і синтаксична системи, які є предметом вивчення двох розділів граматики – морфології та синтаксису.

Метою статті є з'ясування лінгвістичних засад навчання морфології в загальноосвітній школі.

Дослідженням граматичної будови мови, розв'язанням питань морфологічної теорії опікувалися О. Безпояско, І. Білодід, І. Вихованець, К. Городенська, В. Горпинич, М. Жовтобрюх, А. Загнітко, М. Леонова, В. Русанівський, М. Плющ та інші.

Науковці не оперують загальноприйнятою класифікацією лінгвістичних категорій, тому в мовознавчих джерелах поняття «морфологія» тлумачать по-різному. Порівняємо: 1. «Морфологія (від гр. *morphe* – форма і *logos* – вчення) є розділом граматики, що вивчає граматичну природу слова як граматичної одиниці мови. Це вчення про будову та розряди слів (частини мови), їх граматичні категорії і систему словозміни» [6, с. 9]. 2. «У вузькому розумінні морфологія – це вчення про систему форм словозміни, а її предметом є система форм слова з її граматичними значеннями, або парадигми, і класифікація цих систем. Основна одиниця морфології – слово, зокрема зміни слів як засіб

вираження граматичних відношень, що безпосередньо не пов'язані з лексичним значенням» [3, с. 141]. 3. «Морфологія – це система граматичних значень і матеріальних засобів вираження їх для позначення в мові різних зв'язків між явищами дійсності та найзагальніших властивостей буття. Морфологією називається також розділ граматики, який вивчає ці засоби. Морфологія включає в себе «Словотвір» і «Частини мови»» [10, с. 273]. 4. «Морфологія – це одна з частин граматичної будови мови, яка охоплює граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та їх форми, а також менші за слово одиниці (власне-морфеми, аналітичні морфеми й слова-морфеми для вираження морфологічних і синтаксичних значень). Морфологія як наука являє собою вчення про граматику слова, про його граматичні класи (частини мови) і граматичні (морфологічні) категорії частин мови, про словозміну, про власне-морфеми, аналітичні морфеми і слова-морфеми для вираження морфологічних і синтаксичних значень» [2, с. 7]. 5. «Морфологія – частина граматичного устрою мови, яка об'єднує граматичні класи слів (систему морфологічних одиниць), притаманні їм морфологічні категорії і форми, а також правила їх функціонування» [5, с. 20]. Отже, усі науковці сходяться на тому, що морфологія – це частина граматичної будови мови, яка об'єднує частини мови, властиві їм граматичні категорії і систему словозміни.

Для визначення лінгвістичних засад навчання морфології в загальноосвітній школі важливим є з'ясування сутності таких взаємопов'язаних понять, як граматичне значення, граматична категорія, граматична форма, словоформа і частини мови.

Об'єктом вивчення в морфології є слово як носій певних граматичних значень, що виражає відповідні граматичні категорії, властиві лексико-граматичним розрядам слів. Відповідно до вияву граматичних значень слово може видозмінюватись, утворюючи усталену мовною практикою систему форм. Кожне слово в мові характеризується одним чи кількома граматичними значеннями, що служать для позначення як різних зовнішніх зв'язків предмета чи явища, так і найзагальніших властивостей буття. «Грамматичне значення – це спільна семантика кількох граматичних одиниць одного класу, яке має в мові регулярне (постійне, стандартне) вираження» [5, с. 13]. Грамматичне значення набагато ширше, абстрактніше порівняно з лексичним, яке характеризує одне слово; навіть найзагальніше лексичне значення менш абстрактне, ніж граматичне. Необхідно звернути увагу на ще одну особливість: лексичні значення виражаються основою

слова, а граматичні – формальними засобами (суфіксами, префіксами, закінченнями тощо). А. Грищенко акцентує на тому, що під граматичним (морфологічним) треба розуміти значення, абстраговане в результаті обов'язкового розрізнення не менше двох однотипних, постійно відтворюваних ознак великої кількості конкретних слів із властивими їм лексичними значеннями [7, с. 231].

Дослідники (В. Горпинич, А. Грищенко, М. Плющ, І. Ющук) за роллю в мові граматичні значення слова поділяють на класифікаційні, синтаксичні і номінативні. Класифікаційні граматичні значення виявляються в різних словах і є постійними, незмінними. Вони зазвичай зумовлені лексичним значенням слова. Наприклад, належність до частини мови, вид дієслів, рід іменників. Синтаксичні граматичні значення використовуються лише для зв'язку слів у реченні. Вони наявні в тому самому слові, є незмінними і ніякого реального змісту самі по собі не виражають. Такими є рід, число, відмінок прикметників, число дієслів. Номінативні граматичні значення виявляються теж у тому самому слові і доповнюють, уточнюють лексичне значення слова. Таку роль виконують, зокрема, число іменника, ступені порівняння прикметників, час дієслова. Синтаксичні й номінативні граматичні значення зумовлюють творення різних морфологічних форм слова – словоформ. Словоформи мають спільне лексичне значення і є конкретними представниками слова в мовленні. У реченні змінні слова використовуються лише в певних словоформах.

Сукупність усіх словоформ, співвідносних із певною системою граматичних значень, становить парадигму слів кожної змінюваної частини мови. Елементи парадигми взаємопов'язані між собою, кожен із них протиставляється іншим елементам цього ж парадигматичного ряду своєю роллю в словосполученні і реченні.

Для називання словоформи науковці послуговуються також терміном «граматична форма слова», який у граматиці використовується ще й для позначення мовних засобів, за допомогою яких виражається граматичне значення. До граматичних форм як засобів вираження граматичних значень належать закінчення (*береза – березою*), суфікси (*виступати – виступити*), префікси (*копати – викопати*), постфікси (*одягати – одягатися*), наголос (*пісні – пісні*), службові слова (*написав би*), чергування звуків (*рука – руці, день – дня*) тощо.

Значно вищий рівень узагальнення, порівняно з граматичним значенням, має граматична категорія, яка щодо граматичних значень є загальним поняттям, а граматичні значення щодо граматичної

категорії – частковим. «Граматична категорія – єдність двох або більше однорідних формально виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження» [5, с. 17]. В українській мові є такі граматичні категорії: в іменниках, прикметниках, деяких займенниках – категорії роду, числа й відмінка, у частини прикметників і прислівників – категорія ступенів порівняння, у дієсловах – категорії виду, часу, особи, перехідності, способу. Не належать до граматичних категорій лексико-семантичні групи слів, які протиставляються за значенням, але не розрізняються засобами вираження: іменники збірні і одиничні, конкретні й абстрактні, прикметники якісні і відносні, особові й безособові дієслова.

Слово як основна одиниця мови нерозривно поєднує в собі ознаки, за якими воно одночасно належить до лексичної і граматичної систем, і, отже, функціонує як лексична і граматична одиниця. У граматичній системі слово характеризується належністю до певного граматичного класу, якому властиві відповідні граматичні значення, втілювані у відповідних формах [7, с. 233].

Аспект вивчення слова як граматичної одиниці мови, що виокремлюється на основі протиставлення іншому аспекту – лексичному, – є основним поняттям для морфології, він пронизує вчення про частини мови. Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що дослідники подають схожі за змістом тлумачення цього поняття.

В енциклопедичному виданні «Українська мова» зазначається: «Частини мови – лексико-граматичні класи слів, кожен із яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями» [9, с. 788]. Частинами мови називаються найбільші класи слів, виокремлювані за трьома найважливішими класифікаційними ознаками: 1) спільним категоріальним значенням, абстрагованим на основі узагальнення лексичних значень конкретних слів; 2) складом і функціональним призначенням морфологічних категорій, реалізованих у межах відповідних парадигм; 3) спільністю основних синтаксичних функцій [7, с. 237]. У словнику лінгвістичних термінів частинами мови названо «лексико-граматичні розряди слів, що розмежовуються за значеннями, які вони виражають, за властивими їм морфологічними ознаками та синтаксичними функціями в складі словосполучень і речень [3, с. 330]. І. Вихованець і К. Городенська подають таке визначення поняття: «Частини мови – це

найбільші морфологічні класи слів, що характеризуються такими чотирма ознаками: 1) узагальненим (категорійним) граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; 2) структурою морфологічних категорій; 3) системою форм словозміни або її відсутністю; 4) спільністю синтаксичних функцій [2, с. 12]. У змісті мовної освіти в середніх навчальних закладах частини мови визначаються з урахуванням трьох основних характеристик. Спостерігаємо: «Частини мови – це класи слів, які характеризуються такими спільними ознаками: загальним значенням; морфологічними ознаками (граматичним значенням); синтаксичною роллю [4, с. 126].

Принципи віднесення слів до різних частин мови досі не усталені, тому в різних граматичних розробках визначається неоднакова кількість частин мови. Традиційною є класифікація, в основу якої покладено морфологічний принцип, що доповнюється синтаксичним і лексико-семантичним. Згідно з цією класифікацією виокремлюють десять частин мови, які відповідно до чинної програми вивчаються в шкільному курсі морфології. Кожна частина мови має певний граматичний стрижень, який об'єднує всі належні до неї слова. Для іменника це предметність, для прикметника – ознака, що супроводжує предметність, для дієслова – процесуальність, для прислівника – ознака, що супроводжує процесуальність тощо. Головною морфологічною ознакою, покладеною в основу лексико-граматичної класифікації слів, є здатність або нездатність до формотворення (словозміни). За цією ознакою виділяють змінювані і незмінювані частини мови. За співвіднесеністю з поняттями слова поділяються на повнозначні і неповнозначні. До змінюваних повнозначних слів належать іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово, до незмінюваних – прислівник. Неповнозначні слова не мають парадигми словозміни, граматично поєднуються з іншими словами в реченні, не співвідносяться з поняттями і виражають певні граматичні значення. Це клас службових слів, серед яких за функціональним призначенням виокремлюють службові частини мови: прийменник, сполучник, частка. Окремий клас слів становлять вигуки, що виражають волю, почуття і ставлення мовця до того, що він повідомляє або сприймає під час мовлення. Частини мови не становлять замкнених, ізольованих класів слів. У процесі функціонування мови, удосконалення її граматичної будови і збагачення словникового складу відбувається перехід слів з однієї частини мови в іншу.

Граматична теорія, що вивчається в загальноосвітній школі, повинна становити певну систему понять, які дають уявлення про саму мову й науку про неї, сприяти практичному оволодінню нею. У методичних працях (О. Біляєв, М. Плющ, О. Текучов, М. Шкільник) зазначається, що шкільна граматики повинна становити собою популярно викладену наукову граматику. Різниця між шкільною і науковою граматику повинна полягати не у змісті, а в обсязі матеріалу, у відборі для вивчення в школі найбільш важливого і необхідного, а також у способах його подачі учням і сфері вживання. Лінгвістичною природою частин мови зумовлюється вивчення їх шляхом з'ясування характерних для них семантико-синтаксичних властивостей. Уже в диференціальних ознаках повнозначних частин мови закладена основа вивчення їх у взаємозв'язку з лексикою і синтаксисом. Л. Варзацька зауважує, що урахування комплексу ознак частини мови (категоріальних, морфологічних, синтаксичних) дає змогу проникнути в їх лінгвістичну сутність, виробити у школярів стійкі навички розрізнення їх [1, с. 64]. При цьому особлива роль належить характерним для кожної частини мови особливостям синтаксичної сполучуваності з іншими словами в реченні, тому провідним специфічним принципом навчання морфології в середній школі є вивчення частин мови на синтаксичній основі.

Опрацювання мовних явищ у взаємозв'язку значною мірою визначає ефективність вивчення граматичного матеріалу, оскільки без засвоєння учнями всього комплексу понять з різних розділів мовознавчої науки, без формування вмінь встановлювати зв'язки між ними знання будуть формальними, несистемними, не зможуть стати основою розвитку мовлення.

Л. Тростенцова зазначає, що в процесі організації роботи над морфологічними поняттями, необхідно враховувати певні рекомендації.

1. На початку роботи учнів необхідно вчити графічно виділяти морфеми, особливо закінчення і суфікси, що є носіями морфологічних значень, постійно використовувати таблиці під час морфологічного розбору.

2. Принципово важливо пропонувати дітям для розбору невивчені частини мови. Якщо школярі будуть аналізувати тільки засвоєні частини мови, то вони фактично можуть обійтися без аналізу: зразу назвуть, яка це частина мови, а потім вкажуть ті ознаки, які вона повинна мати.

3. Під час виконання завдань обов'язково використовувати усні і письмові завдання.

4. Формування морфологічних умінь і навичок здійснювати через виконання однотипних вправ на розпізнавання частин мови, визначення морфологічних ознак [8, с. 31].

Оволодіння частинами мови через виокремлення граматичних ознак слова, що належать до різних граматичних класів, класифікації морфологічних явищ спрямоване на розвиток логічного мислення та вдосконалення мовлення учнів.

Отже, робота над словом як структурним елементом морфологічного рівня мовної системи є дієвим чинником поглиблення знань учнів, володіння засобами морфології сприяє формуванню мовної особистості, мовленнєвому й інтелектуальному розвитку школярів.

Література

1. Варзацька Л. О. Вивчення морфології у взаємозв'язку з лексикою, синтаксисом і стилістикою / Л. О. Варзацька // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 7. – С. 63–69.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Глазова О. П. Рідна мова: [підручник для 6 класу загальноосвіт. навч. закл.] / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов. – К. : Зодіак-ЕКО, 2008. – 288 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови: [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
6. Плющ М. Я. Вивчення морфології в 5–6 класах: [посіб. для вчит.] / М. Я. Плющ. – К. : Рад. школа, 1988. – 168 с.
7. Сучасна українська літературна мова: [підручник] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1993. – 366 с.
8. Тростенцова Л. А. Реализация практической направленности школьного курса морфологии / Л. А. Тростенцова // Лингвистические знания – основа учений и навыков: [сборник статей из опыта работы] / сост. Т. А. Злобина. – М. : Просвещение, 1985. – С. 21–39.
9. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – [2-ге вид.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл-я» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Ющук І. П. Українська мова / Іван Пилипович Ющук. – К. : Либідь, 2003. – 640 с.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2012 р.